

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060>

УДК 638(477):(470+571)«17»

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

oleksandrgurzij003@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

УКРАЇНСЬКЕ ШОВКІВНИЦТВО В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII ст.)

Мета — охарактеризувати впливи політики російського імперського уряду на розвиток українського шовківництва у XVIII ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах неупередженості, детермінізму, з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування й узагальнення, а також проблемно-хронологічного підходу.

Наукова новизна. Вперше проаналізовано становлення та розвиток національного шовківництва порівняно зі схожими процесами в Росії, а також охарактеризовано деструктивну роль у цьому процесі імперського уряду. **Висновки.** Доведено, що впродовж XVIII ст., попри часто насильницькі спроби царату спонукати українців масово займатися цією галуззю виробництва, не було досягнуто бажаних результатів: імпорт шовку продовжував домінувати над експортом, причому якість ввезеної продукції залишалася на досить низькому рівні.

Ключові слова: шовківництво, Україна, царат, російський імперський уряд.

Ще від середини минулого століття західноєвропейські й американські історики особливо активно почали писати про запровадження та поступове посилення колоніальної політики російського уряду на приєднаних у другій

Цитування: Гуржій О. Українське шовківництво у контексті економічних інтересів Російської імперії (XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2023. № 2 (569). С. 60—78. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.02.060>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

половині XVII—XVIII ст. українських землях [1, С. 132, 135, 143]. Спеціально дослідивши українсько-російські економічні зв'язки від 1654 до 1917 рр., К. Кононенко переконливо довів деструктивну роль у цьому аспекті «колоніальної політики Росії». На його думку, XVIII ст. стало вкрай негативним переломним етапом в долі українського народу. Автор, зокрема, зазначив, що якщо раніше Україна «була вже багатою» і знаходилася «на шляху до всебічного розвитку індустріальної бази», займала «активну позицію» в міжнародній торгівлі, то у XVIII ст. вона поступово занепадала «під тиском чужої (іноземної) сили», будучи підкореною «колоніальній російській політиці». Економічні стосунки, які існували на той період між жителями обох країн, дослідник однозначно визначив у формі взаємин «держави-метрополії» (Росія) та «колонії» (Україна) [2]. Англійський історик Д. Ельтон акт так званого «возз'єднання» охарактеризував як «завоювання Росією України», що в результаті неабияк «звужило кордони Європи на тривалий період». Водночас він показав тодішню Московію як неєвропейську, нецивілізовану країну [3, С. 18]. М. Чировський наголосив на тому, що метою політики царизму було утримання економіки України у статусі придатку як «сільськогосподарського регіону» та «джерела сировинних матеріалів для всеросійського ринку» [4]. Д. Басараб назвав подібні заходи Росії «експансіоністською програмою» [5].

Зрозуміло, що згадані концептуальні методологічні оцінки та характеристики не могли бути об'єктивно сприйняті в радянській історіографії, а тому зазнавали огульної критики [6—10]. Щоправда, слід брати до уваги й той незаперечний факт, що на тодішній час така форма викладу історичного матеріалу була чи не єдиною можливістю донести до радянського читача думки зарубіжних дослідників.

Шовківництво, як один із видів виробництва з обробки волокнистих речовин, у своєму історичному розвитку помітно вирізнялося від інших галузей промисловості ранньомодерного періоду — і за часом виникнення, і за своїми обсягами, суспільними й економічними можливостями, а особливо потребами населення. З огляду на те, що у виготовленні шовку була зацікавлена головною соціальною елітою України, насамперед шляхтичі, козацькі старшини (пізніше дворяни), вище духовництво та в дуже обмеженій кількості заможні містяни (бідні верстви здебільшого використовували полотно і грубе сукно), то на «промислові рейки» галузь почала ставати в першій третині XVIII ст., і досить довго не займала помітних позицій. У першу чергу це, безперечно, стосується традиційного народного одягу українців в межах усіх регіонів, де застосування цього виду тканини не простежується [11, С. 94—103].

Очевидно, слід уважати показовим, що О. Пономарьов, досліджуючи розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст., взагалі оминув увагою шовківництво [12]. Про значну нерозвиненість галузі через панування підневільної праці та відсутність належних обсягів вітчизняної сировини писав О. Нестеренко [13, С. 164]. Проте варто наголосити на тому, що вже у часи Русі імпортувалися різні види тканин, серед яких були й шов-

кові (паволока) [14, С. 187]. Певну роль при цьому відігравав наближений безпосередньо до руських земель Сурож — потужний осередок міжнародної торгівлі. Помітно наповнювали шовком ринки Київської держави країни Сходу. Побутували навіть регіональні назви привозних тканин: кизильбашські камки (Персія), халебські (Сирія, м. Алеппо), токатські (Малоазійський півострів, м. Токат) [14, С. 197]. «Шовковий шлях» через Русь пов'язував Європу та Азію. Цю продукцію імпортували Франція, Англія, Нідерланди, Німеччина. Про дорогі різнокольорові шовкові тканини згадується в літописах, русько-візантійських договорах тощо.

Так, «Повість временних літ» містить інформацію про те, що київський князь Олег у перемовинах із володарями Візантії 907 р. поставив одну з умов добросусідства: надання вітрил із паволок, мовляв, пошійте «парусы волочиты руси... И воспяша русь парусы паволочиты» [15, С. 25]. А те, що на сторінках літопису поряд із шовком (у вигляді дарів, данини) неодноразово фігурувало золото, свідчить про поцінування руськими правителями згаданої тканини на рівні з дорогоцінним металом або виробами з нього [15, С. 29, 34, 50, 131]. Траплялося, що й невільників обмінювали на паволоки [15, С. 36]. Саме шовківництво забезпечувало понад 70 % усього імпорту Візантії [16, С. 75].

Незважаючи на доволі уривчасті відомості, можна констатувати, що постачання продукції шовковиробництва та забезпечення нею українського ринку певною мірою відбувалося з багатьох країн світу у період від князівської доби до ліквідації Гетьманщини наприкінці XVIII ст. Наведемо найбільш характерні приклади: князь Данило Галицький носив одяг, обшитий грецьким шовковим мереживом [17, С. 541]. На маршруті від повітового містечка Торунь (Хелмінське воєводство) до волинського міста Володимира у другій половині XIV ст. існували чимало митниць, де з каменя¹ шовку збирали податок 0,5 гроша [18, С. 20—21]. Статейний список посольства великого князя Івана Васильовича до короля Казимира IV з протестом проти розміру митних зборів у Києві, Чорнобилі, Чернігові й Новгороді-Сіверському фіксує серед незаконно конфіскованих купецьких товарів шовкову тасьму, яку князівський дяк «насильно взяв» (1488 р.) [18, С. 34]. А ось як торгівлю в Києві з країнами Сходу описав Михалон Литвин (середина XVI ст.): «Тим часом київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржилися. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заносами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках, втім, більш ніж наповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболині та інші хутра і прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільно» [18, С. 78]. З наведеного уривку стає цілком очевидно, що, по-перше, торгові люди в Києві

¹ Камінь — одиниця ваги, що дорівнювала 32—50 фунтам, або відповідала 1 пуду.

часом нагромаджували чималі обсяги «дорогоцінних шовків»; по-друге, тканину зберігали в «непоказних», але окремих «хижах»; по-третє, значна кількість шовку спричиняла зниження цін на нього.

Цікаво, що у середині XVI ст. сувої шовку подеколи вимірювали в літрах². Так, 1569 р. у Кременці митники відібрали в пінського купця, який їхав із Туреччини, 50 літр його «востного шолку» та ще й завдали «шкод немало»³. Тоді в регіоні за 1 літру шовку брали податок 1,5 копи⁴.

У середині XVII ст., навіть незважаючи на численні воєнні події, окремі торгівельні центри України поступово перетворилися на значні осередки поширення різноманітних зарубіжних тканин, килимів тощо. Серед таких вирізнялися Гельмязів, Жаботин, Золотоноша, Київ, Черкаси, Прилуки. Так, на великий ярмарок у Прилуках, що відбувався на свято Івана Хрестителя, шовк привозили купці з Румелії та Караманії [19, С. 184, 191—194]. Серед багатьох товарів, доправлених до Києва з Центральної Європи, різнокольоровий шовк нерідко посідав одне з перших місць [20, С. 336].

Московський уряд від другої половини XVII ст. приділяв дедалі пильнішу увагу торгівлі шовком із зарубіжжям. Позначалося це й на приєднаних українських землях, однак ще не йшлося про налагодження промислового шовківництва. Керуючись комерційними інтересами та ідеєю протекціонізму 22 квітня 1667 р. було прийнято Новоторговий статут, про причини появи якого сповіщалося: «Великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, слушав докладные выписки и торговых статей с своими великого государя бояры и с думными людьми, указал, а его царского величества бояре приговорили: по челобитью Московского государства гостей и гостинных сотен и чорных слобод торговых людей от приезжих иноземцов во многих обидах торгах, которые проходили в Московском государстве и Великие России в порубежных городех помешкою продолжительные войны, и того ради приезжие иноземцы безстрашно учали товары худые поддельные, как в серебре и в золоте в литом и в пряденом⁵, так и в поставках⁶ в сукнах и в иных заморских товарах в царствующий град Москву и в города Великие России привозить, в которых товарах подлинно обличины, и такие худые товары сысканы, и руским торговым людем в заповедех в промытах многие убытки и домовные разорения учинились» [21, С. 117].

Зважаючи на це, передбачалося призначення спеціальних «голів і цілувальників», а також наглядачів за порядком купівлі та продажу, якістю товарів, проставленням на них відповідних клейм і печаток [21, С. 125]. При цьому неблагородним верствам категорично заборонялося носити одяг із

² Літра — одиниця виміру ваги шовку чи золотої пряжі, становила 240 г.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 25. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 564.

⁴ Тобто 90 грошів.

⁵ «Золото прядене» — шовк, оббитий золоченою або срібною ниткою.

⁶ Згорток полотна, знятий зі станка.

дорогих тканин («дорогие от шолку и от сукон поставов») [21, С. 131]. На продаж шовкових виробів було різко підвищено мито, їх не мали права купувати «простолюдини». Неякісний шовк заборонялося реалізовувати в усіх містах Російської держави [21, С. 133].

Можливо, через економічну вигідність шовківництва у царської влади поступово визріла ідея доцільності його місцевого розвитку. Проте реалізовувався цей задум непослідовно, що не могло не позначитися й на становленні українського шовковиробництва.

За часів Петра I Росія продовжувала залишатись порівняно економічно відсталою країною з переважно натуральним господарством. «Кадри» для мануфактурного виробництва вдавалося залучати за допомогою «кривавого законодавства» [22, С. 320]. На «фабриках» або «заводах» використовувалася головно примусова праця кріпосних, «гулящих людей», військовополонених, «баб і дівок», які не підлягали смертній карі, але скоїли серйозні злочини [23, С. 666], дорослих із числа незаконнонароджених, що оволоділи певними професійними навичками [24, С. 220], засуджених на заслання чи до каторжних робіт [24, С. 937], розкольників [25, С. 47], жебраків і жебрачок [26, С. 956]. У 1721 р. було оприлюднено указ, в якому йшлося: «Для ссылки в работу винных баб и девок отсылать в Берг и Мануфактур коллегии и отдавать из той коллегии компанейщикам, описывая, сколько которой лет в работе быть или по смерть, и содержать их при тех работах под караулом, давая им на пищу кормовые деньги по рассмотрению» [27, С. 410].

Доволі критично до започаткування Петром I нових галузей виробництва поставився М. Покровський, визначивши їх як «штучно створені», що йшли врозріз із «природним рухом народного господарства» [28, С. 306].

На початку XVIII ст. політика царського уряду щодо ініціювання шовківництва в Росії, включно з приєднаними українськими землями, не мала успіху. І насамперед тому, що за її реалізацію бралися люди, хоч і відомі при дворі, проте недосвідчені. По-друге, умови тодішнього «імпортозаміщення» аж ніяк не приваблювали ініціативних власників капіталів. Саме тому впродовж усього століття ввезення шовку з-за кордону не припинялося, а навіть зростало. Так, у 1758—1760 рр. тільки із Західної Європи цієї продукції надходило у середньому на 800 тис. руб. щорічно, із Китаю — на понад 170 тис. руб., із Персії — на 20 тис. руб. [29, С. 570].

Першу профільну мануфактуру було засновано 1714 р. в Москві. Її господарем («фабрикантом») став О. Мілютін. Тут планувалося виготовляти стрічки, парчу, позументи. Цікаво, що у «височайшій резолюції» останньому на право власності від лютого 1718 р. заборонялося привозити продукцію з «чужих країв», якщо він налагодить власне виробництво у належній кількості [30, С. 548]. До речі, до цих подій О. Мілютін значився царським «кімнатним грубником». У 1717 р. знову ж таки у Москві утворилася «компанія» у складі сановників Ф. Апраксина, П. Шафірова, П. Толстого з метою заснування «штофної й парчевої фабрики». Проблеми в її функціонуванні зумовили

поповнення керівництва ще двома особами — купцями. А вже 1724 р. перші «високі інтересенти» вийшли з невігідної для них справи та забрали свої капітали. Купці ж продовжували виробництво, але поділили його на п'ять окремих частин, де працювали всього по кілька майстрів і робітників. Дроблення галузі через її очевидну непродуктивність було досить типовим явищем для першої половини XVIII ст. [31].

Станом на 1725 р. у Росії налічувалося, за різними оцінками, від 4 до 15 шовкових мануфактур, що, з огляду на розміри імперії, було вкрай малим показником. У 1750 р. їх кількість зросла до 37 [32, С. 106, 112]. Характеризуючи заходи Петра I у цій царині, М. Туган-Барановський визначив їх як «політику насаджування», адже часто вони здійснювалися «за безпосередньою царською вказівкою» [33, С. 15—18, 21—48].

У другій половині століття за чисельністю такого виду підприємств в імперії вирізнялися Москва, Астрахань, Ярославль, Петербург, Вологда та ін. В 1765 р. продукція всіх наявних у Росії 46 шовкових мануфактур оцінювалася в 501 тис. руб. [34, С. 474—475]. Імпорт шовку ледь не вдвічі перевищував його місцеве виробництво, причому останнє спрямовувалося головним чином на внутрішні ринки.

У 1767 р. нараховувалося вже 82 шовкових і «золототканих» підприємства з 2420 «купленими та відданими за указами на фабрики» робітниками, 181 кріпаком, 1939 вільнонайманими (причому залежна група робітників становила 57 %). У 1799 р. лише Мануфактур-колегія керувала 357 шовкоткацькими та позументними підприємствами, на яких було задіяно 905 «казенних приписних», 1167 «покупних», 90 поміщицьких, 3935 вільнонайманих осіб, котрі виготовляли продукцію на 3938,3 тис. руб. [35, С. 177—178]. Як бачимо, на кінець століття галузь дещо «капіталізувалася» в бік використання вільної праці. Правда, це ще не могло свідчити про базисні зрушення і встановлення міцних буржуазних відносин. У будь-який момент указівка «згори», зміна господаря, залучення кріпаків, купівля підприємства могли змінити співвідношення вільнонайманої та підневільної робочої сили.

Починаючи від лише кількох працівників у першій половині XVIII ст., кількість задіяних у виробництві поступово зростала — у середньому до 150—200, а інколи й 500 осіб. Серед вільнонайманих майстер отримував за день 10 коп., а жінки й неповнолітні — по 2 коп. Проте навіть наявність «своїх» мануфактур, збільшення їх кількості ще не свідчили про достатні потужність і розвиток виробництва. Адже в багатьох випадках вони залежали від постачання сировини з-за кордону. Наприклад, 1758—1760 рр. у Росію щорічно завозилося до 3,2 тис. пудів шовку-сирцю [32, С. 136]. Зрозуміло, що без створення власної бази первинної продукції досягти помітних успіхів було неможливо, оскільки виникала періодична загроза економічного тиску з боку країн-імпортерів. Тим більше, що з багатьма з них час від часу спалахували збройні конфлікти. Тому-то уряд, прагнучи збільшити обсяги виготовлення й поліпшити якість профільної сировини, видавав численні розпорядження.

Однак це не завжди приносило бажаний результат, окремі мануфактури ледь животіли. Так, відомість 1727 р. зафіксувала функціонування в Кизлярському урочищі підприємства вірменина С. Васильєва, першорядним завданням якого влада визначила виготовлення шовку-сирцю з тутових «червей», а також «сеяние хлопчатой бумаги». Утім у результаті справа не заладилась, адже за кілька років (від 1718 до 1727 рр.) було отримано всього 2 пуди продукції. Через це чимало «фабрикантів», щоб не втрачати на шовківництві, паралельно запроваджували інші види мануфактурного виробництва, а їхні підприємства перетворювалися на комбіновані [36, С. 352].

У результаті царський уряд звернув увагу на потенційно продуктивні регіони України, насамперед Лівобережжя та Слобожанщину. Наскільки неактуальним для місцевого простолюдю було шовківництво, згадувалося вище. І це при тому, що тутові дерева культивувалися тут здавна (найперше як джерело ягід). Дорожнеча власне матеріалу та виробництва сирцю не спонукала займатися цією справою. Показовими у цьому аспекті можуть бути записки генерального підскарб'я Я. Марковича як типового представника козацької старшини періоду Гетьманщини. Починаючи від 1716 р. й майже до самої смерті (точніше, до 1767 р.) він ледь не кожного дня занотовував усі події, зокрема й обіди зі впливовими особами, свята, весілля, похорони, купівлю чи продаж товарів, людей, худоби, писав про побут, одяг і т. д. Уперше записи про шовк у нього з'явилися 1725 р., причому це не було пов'язано із місцевим виробництвом та навіть з українською територією. Перебуваючи під час війни з калмиками на оборонній лінії «посередині від Волги до Дону» він звернув увагу на багато «дивних речей» у супротивника. Так, один із калмиків сів на землю та, утримуючи на ногах священну книгу, написану мовою, «схожою на перську», почав молитися. При цьому ноги й голова його були обв'язані червоним шовком [37, С. 92]. Першу купівлю цієї матерії самим автором записок у тексті датовано 1726-м роком. Сталося це, знову ж таки, під час воєнного походу, коли козацький старшина відвідав «індійські ряди» та вдало виторгував «шовк добрий» за ціною «фунт пів 7 золотих». Можливо, настільки вигідна покупка відбулася тому, що торгівці-індійці на той час пили «конопляне молоко» з опіумом [37, С. 197—198]. 29 січня 1727 р. Я. Маркович наказав своїм слугам в Астрахані купити «за морем», окрім кількох хлопчиків, двох «сутих» пасків, срібних і мідних пристроїв для паління тютюну, різного хутра, перлин тощо, ще й «партію» шовку (за умови, якщо 1 пуд коштуватиме 40 руб.) [37, С. 212]. Набута в різний спосіб такого виду готова продукція почасти йшла на продаж, подарунки, але щось залишалось і для власних потреб. Наприклад, того ж року мемуарист «жиду Юдку дал шолку 5 лотов сделать два шнурка с тясомками до двух кунтушов, и до лески тясму с китецею и кутасом: за сребро и труды 5 рублей с полтиною» [37, С. 230]. Отже, як бачимо, про власне виробництво шовку тут не йшлося, хоч потреба в ньому, нехай і не надто значна, все ж існувала.

На 1720-ті рр. припало заснування в Києві кількох приватних і державного шовкових «заводів». Це здійснювалося за безпосередньої вказівки централь-

ного уряду. Один із таких 1724 р. відкрили вихідці з Балкан, зареєстровані в місті як С. Михайлов та І. Дирей. Від Комерц-колегії вони отримали кредит у сумі 4870 руб.⁷ На Подолі від 1725 р. діяло шовкове підприємство на державних засадах. Тут, а також у Кловській долині, заклали розлогі тутові сади для вирощування шовкопряда. У 1724—1725 рр. в інтересах київського шовківництва порушувалося питання про запрошення до міста іноземного фахівця, яким виявився француз І. Фігірей⁸. Показово, що на початку 1730-х рр. він навчав своєму промыслу вже дітей солдатів місцевого гарнізону⁹.

Імператорський указ київському губернаторові від 1729 р. містив розпорядження надати земельні ділянки й забезпечити насінним матеріалом усіх киян, які виявлять бажання розводити тутові дерева для вирощування шовкопрядів¹⁰. У 1728—1729 рр. грек за походженням Ю. Леонтьєв отримав дозвіл на облаштування в Києві шовкового «заводу», причому з правом подальшого безмитного продажу сирцю впродовж десяти років. Однак він був зобов'язаний інформувати Комерц-колегію про досягнуті результати¹¹. Ця установа пильно відстежувала розвиток шовківництва в місті й вимагала періодичних звітів від місцевих «фабрикантів». Так, у 1733 р., згідно з отриманим ним спеціальним указом, відповідного змісту рапорт підготував «утримувач» мануфактури грек С. Михайлов¹².

Проте досягти належних обсягів виробництва, незважаючи на всі заходи імперської адміністрації, на означених підприємствах не вдавалося. «Завод» на Подолі за десять років свого функціонування спромігся виготовити всього близько 3 пудів шовку, що навряд чи могло задовольнити потреби навіть самих лише містян [38, С. 66].

Київський магістрат 3 листопада 1745 р. повідомив про отримання указу імператриці із заборонаю прикрашати одяг коштовностями¹³. Можливо, так чи інакше це стосувалося й золотого та срібного оздоблення шовкових тканин. Звичайно, такий захід здешевлював убрання, але не підвищував якість його виготовлення. Хоча маємо відомості, що 1746 р. кияни їздили за кордон, зокрема до Угорщини, у справі вивчення кравецького ремесла¹⁴. Цікаво, що «утримувач» шовкової «фабрики» в Києві С. Ноздрін 1747 р. вирушив у Трубчевськ і Брянськ для закупівлі круп на власні потреби та для працівників¹⁵.

У 1749 р. за рішенням Сенату Київський казенний шовковий завод було передано у підпорядкування вихідцю з Франції А. Гамбету. Водночас його

⁷ ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 68—69.

⁸ Там само. Спр. 69; Спр. 70. Арк. 1—14.

⁹ Там само. Спр. 296. Арк. 1—6.

¹⁰ Там само. Ф. 1127. Спр. 33. Арк. 7—9.

¹¹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 531. Арк. 69.

¹² Там само. Спр. 1263. Арк. 1—6.

¹³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1263. Арк. 1—6.

¹⁴ Там само. Спр. 1412. Арк. 1—12.

¹⁵ Там само. Спр. 1482. Арк. 64 зв.

зобов'язали заснувати ще одне підприємство такого ж профілю, але вже за власний кошт. У такому разі Генеральна військова чи Київська губернська канцелярії (якщо йшлося б про Київщину) мали безоплатно виділити земельну ділянку. При цьому рекомендувалося застосування вільнонайманої праці як іноземців, так і місцевих жителів. На підтримку діяльності нового підприємства передбачалося залучити підготовлених спеціалістів та учнів Київського казенного заводу, а також виділити з останнього необхідні інструменти. Власник, своєю чергою, обіцяв упродовж восьми років розвинути та покращити підпорядковане йому шовковиробництво. Проте були дві обставини, котрі не стимулювали цей процес. По-перше, розпорошення одного підприємства на користь іншого навряд чи сприяло б успіху справи. По-друге, після восьми років експлуатації новий «завод» мав перейти у власність тих осіб (держави), на чийй землі він розташовувався [39, С. 110—112]¹⁶. Зрозуміло, що за таких умов комерційно налаштована людина не віддаватиметься повністю справі й не вкладатиме власні кошти та енергію в підприємство, яке згодом має опинитися у чужих руках.

Тому, цілком закономірно, подібні ініціативи незабаром сходили нанівець, а залучені до них навіть потрапляли під державні санкції. Так, у лютому 1751 р. розпочалося слідство про стягнення недоїмок за минулий рік зі вже згаданого С. Ноздріна¹⁷. Не виконував своїх зобов'язань і А. Тамбет: новий «завод не завел», а старий «привел в несостояние». Насамкінець підприємство у нього відібрали й передали ад'ютантові Полтавського полку В. Іванову — людині з певним досвідом, адже вже мав профільний заклад у Києві. Йому навіть дозволили використовувати солдатів місцевого гарнізону, утім «без всякого излишества». Події відбувалися так. У 1762 р. спеціальна комісія оглянула Київський казенний завод із виготовлення шовку. Результати перевірки виявилися невтішними. Відтак з'явилось розпорядження про передачу підприємства В. Іванову зі сподіваннями на «підняття й розширення» його, а також збільшення обсягів виробництва продукції¹⁸.

Кількість профільних «заводів» повільно, але зростала. Зокрема черговий такий було засновано 1750 р. в Переяславі на ділянці відставного сотника Є. Гулака¹⁹.

30 жовтня 1751 р. Сенат оприлюднив розпорядження про надання значних преференцій особам, які вирощуватимуть тутові дерева та будуватимуть спеціалізовані мануфактури. Передбачалося запрошування майстрів із різних місцевостей. Але був нюанс: весь сирець з України потім мав постачатися на підприємства власне Росії, причому за обумовленими цінами [39, С. 718—719]. У 1752 р. копію указу про розведення тутових дерев і шовкопрядів, бу-

¹⁶ Там само. Ф. 1632. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 1—3.

¹⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1945. Арк. 1—11.

¹⁸ Там само. Ф. 1127. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 7—9; Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1211-в. Арк. 31—34.

¹⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1757. Арк. 1—16.

дівництво профільних підприємств і залучення спеціалістів було доставлено в канцелярію гетьмана К. Розумовського з метою подальшого поширення в Лівобережній Україні²⁰. У зв'язку з цим Мануфактур-колегія передала Київський казенний шовковий завод з усіма будівлями та «майстровими людьми» війту Чернігівського магістрату Коневському, а у самому Чернігові йому виділили частину «лугової землі», адже той пообіцяв поставити тут ще одне шовковиробництво. Тоді ж усіх «фабрикантів» було запевнено щодо звільнення їх від військової служби, постоїв і сплати мита впродовж десяти років²¹.

Від початку 1750-х рр. на Київщину та в Київ імперська влада дедалі активніше направляла контролерів, котрі мали наглядати за станом шовківництва й, відповідно, інформувати про це. Так, 1752 р. Мануфактур-колегія відрядила до Києва радника Артамонова із завданням проінспектувати місцевий казенний шовковий завод. Він також мав оглянути придатні для подальшого розвитку справи околиці, оцінити якість тутових насаджень і закупити 1 пуд сирцю як зразок²². Наступного року зі схожою місією прибув радник Аргамаков. Придбані ними партії засвідчили порівняно високу, як для Російської імперії, якість шовку-сирцю, придатного для виробництва оксамиту, тафти тощо.

У 1753 і 1754 рр. центральний уряд особливо прискіпливо поставився (на рівні спеціального указу) до заснування та належного облаштування профільних підприємств на Українській оборонній лінії. Тим, хто бажав долучитися, знову обіцялося звільнення від військової служби, постоїв, податків на десять років. При цьому «гарантувалася» закупівля продукції власне російськими мануфактурами. З цією метою було організовано спеціальний «виклик» підрядників²³.

У другій половині 1750-х рр. влада взялася за розширення шовківництва на Слобожанщині. 1757 р. Сенат оприлюднив схожий за змістом, як і для Лівобережжя, указ, згідно з яким до промислу заохочувалися селяни Української оборонної лінії, частина якої проходила в межах регіону; також обіцялося звільнення від військової служби та постоїв; надавалися безмитні пільги на десять років. Шовк-сирець при цьому знову ж таки мав постачатися на власне російські мануфактури. З цією метою планувалося ознайомлення зацікавлених осіб із досвідом роботи на інших підприємствах [40, С. 220—221].

Проте загалом ситуація залишалася все ж незадовільною: імпорт був дорогим, власні готові вироби — переважно низької якості, а їхня кількість не могла вдовольнити потреби населення. До того ж із Персією (одним з основних постачальників шовку²⁴) періодично виникали збройні конфлікти.

На території Лівобережжя і Слобожанщини не допомогла навіть спроба центрального уряду виділи шовківників із загальної групи «фабрикантів»,

²⁰ Там само. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1211. Арк. 1.

²¹ Там само. Спр. 1211-а. Арк. 6.

²² Там само. Спр. 1211-б. Арк. 15.

²³ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2253. Арк. 1—66; Спр. 2266. Арк. 2; Спр. 2270. Арк. 1—12; Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1159. Арк. 1—2.

²⁴ Там само. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 21.

надавши їм пільговий статус і звільнивши від внутрішніх поборів²⁵. Склалися поіменні списки майстрів, підмайстрів, учнів²⁶.

Водночас слід визнати: від середини 1750-х до кінця 1770-х рр. особливу увагу влада Російської імперії приділяла все ж таки київським профільним підприємствам, і в першу чергу казенним. Про це свідчать численні архівні матеріали. Так, 19 квітня 1754 р. капітан Лбов своїм рапортом сповістив про отримання указу з Київської губернської канцелярії стосовно передачі на Київський казенний завод шовкопрядів, які надійшли від російського резидента в Туреччині Обрескова²⁷. Того ж року для технічного переоснащення цього підприємства було виділено певні грошові суми²⁸. У квітні 1756 р. у черговий раз сюди доправили партію якісного шовкопряду — цієї справою займався капітан місцевого гарнізону Бабошин²⁹. Тобто в 1754 і 1756 рр. за постачання гусені відповідали офіцери. До функціонування промислового закладу долучалися й солдати гарнізону, а разом із ними школярі та учні, за що регулярно отримували відповідну платню³⁰. Із листопада 1756 до серпня 1757 рр. відбувалася офіційна передача Київського казенного шовкового заводу в управління війтові Чернігівського магістрату Коневському³¹. Відтоді до кінця 1762 р. «майстрові люди» Гостяєв, Шапошников і ще кілька регулярно відправляли до Мануфактур-колегії відомості про обсяги виготовленої продукції, висадку тутових дерев, прибутків та видатків на утримання підприємства³². До виплати жалування учням і контролю, закупівлі дров долучалася Київська губернська канцелярія³³. У 1759 р. для переоблаштування виробництва запросили фахівця з Іспанії А. Ріотієра³⁴.

В подальшому імперський уряд не полишав спроб збільшити кількість підприємств із виготовлення шовку. Так, у 1765 р. київський губернатор І. Глебов отримав від Катерини II указ про необхідність надання надвірному радникові Наковальїну ділянки землі для висадки тутових дерев у Києві за його власним бажанням³⁵. Тоді ж (до 1771 р.) продовжував функціонувати «завод» на Подолі³⁶.

Указ і розпорядження («визначення») Київської губернської канцелярії від 13 вересня та 2 жовтня 1766 р. зафіксували виплату платні учням шовко-

²⁵ Там само. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 516. Арк. 1.

²⁶ Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 14.

²⁷ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2468. Арк. 1—2.

²⁸ Там само. Спр. 2460. Арк. 62, 64, 83—86.

²⁹ Там само. Спр. 2748. Арк. 1 і далі.

³⁰ Там само. Спр. 2757. Арк. 5.

³¹ Там само. Спр. 2747. Арк. 1—32.

³² Там само. Спр. 3863. Арк. 1; Спр. 3211. Арк. 1 і далі.

³³ Там само. Спр. 2958. Арк. 1—22.

³⁴ Там само. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 1.

³⁵ Там само. Спр. 4488. Арк. 1 і далі.

³⁶ Там само. Спр. 4532. Арк. 35; Спр. 7809. Арк. 4 зв.; Спр. 6649. Арк. 7.

вого «заводу», яка надавалася з «гербових зборів» у розмірі 2 руб. 25 коп.³⁷ Тоді ж Мануфактур-колегія звільнила всіх власників шовкових підприємств Києва від сплати внутрішніх податків³⁸. Очевидно, це опосередковано свідчило про принаймні невисоку рентабельність цих мануфактур. Більше того, «фабриканти» ще потрапляли в особисту боргову залежність. Так, у Києві 11 лютого — 4 березня 1769 р. розглядалася справа про стягнення грошового боргу з власника шовкової «фабрики» купця Р. Смородіна колезьким асесором К. Матвеевим³⁹. У 1771—1775 рр. велася справа про чергове передання Київського казенного заводу новому господареві — капітанові рейтарської команди І. Суковкіну, а також виділення коштів на ремонт приміщень і відправлення учнів гарнізонної школи для роботи на підприємстві⁴⁰.

Незважаючи на всі негативні колізії, тобто часті зміни власників мануфактур, брак досвідчених працівників і заміну їх школярами, недостатні обсяги сирцю тощо, слобідсько-український губернатор Є. Щербінін 1773 р. доповів Катерині II про обнадійливі результати розвитку шовківництва, на що імператриця висловила йому своє персональне задоволення. З рапорту високопосадовця вона визначила, що слобода Нова Водолага може стати гарним прикладом для розширення справи. А тому спеціальний іменний указ зобов'язав відповідну провінціальну канцелярію забезпечити сприяння Є. Щербініну. На це було виділено значні державні кошти [41, С. 167]. Проводилися заходи щодо залучення місцевих жителів до висадки тутових дерев і розведення шовкопряда [42, С. 846]⁴¹. Того ж року в названій слободі здійснили опис реманенту профільних підприємств⁴², а в прилеглий місцевості до тих, хто займався шовківництвом, приєднали ще 1300 сімей. У багатьох випадках людей змушували працювати на таких «фабриках». 1774 р. на них уже було задіяно понад 5 тис. так званих «приписних селян» чоловічої статі [40, С. 221]. Замість раніше сплачуваних поборів у казну та поміщикам, відтепер вони зобов'язувалися виробляти шовк і здавати його державі [43, С. 18].

Жорсткі умови праці та соціальний гніт із боку адміністрації неодноразово призводили до непослуху працівників і навіть бунтів. У зв'язку з цим імперський уряд вирішив «реорганізувати» виробничий процес у цій сфері. А тому «приписним» — кожній сім'ї окремо — визначили нормативи виготовлення продукції, а потім «розпустили» людей по домівках. Відбулося розпорощення виробництва. Втім вони отримали від держави й певні пільги: ділянки землі в особисте користування, дозвіл на риболовлю (щоправда, за певну плату), щорічну невелику грошову винагороду [42, С. 452—454, 845].

³⁷ Там само. Спр. 4844. Арк. 1—2.

³⁸ Там само. Спр. 4848. Арк. 1—8.

³⁹ Там само. Спр. 6002. Арк. 1—6.

⁴⁰ Там само. Спр. 6675. Арк. 1—89.

⁴¹ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 457. Арк. 1.

⁴² Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 32.

У справі поліпшення стану шовківництва діяла практика запрошення іноземних, зокрема французьких, майстрів до Москви (1772 р.)⁴³.

В Україні існувала спеціальна посада — головний інспектор із шовкового виробництва. Періодично розроблялися інструкції щодо розведення та поліпшення тутових дерев, поширення якісного насіння й посадкового матеріалу.

Безпосередньо на Слобожанщині наглядач від Ахтубінських заводів і його помічники мали спеціальні приписи з ведення шовківництва (1773 р.)⁴⁴. Своєю чергою, тут відбувалася підготовка фахівців для власне мануфактур Росії. У 1774 р. ахтубінських «майстрів із намотування шовку» відправляли до Царицина⁴⁵. До Нової Водолаги також присилали спеціалістів задля обміну досвідом⁴⁶. У цьому поселенні 1775 р. було засновано нове профільне підприємство⁴⁷.

Проте як би часто не переглядався стан шовківництва на Слобожанщині, не оформлялися окремі справи про його розвиток (1775 р.)⁴⁸, але значного поліпшення у виробництві все ж не відбувалося. Про це свідчать такі показники: у 1774 р. в регіоні виготовлено 1 пуд 15 фунтів 45 золотників продукції, а наступного — 1 пуд 32 золотника [41, С. 168]. Тобто на всій Слобожанщині у середині 1770-х рр. вдалося виробити майже вдвічі менше шовку, ніж це зробив Київський казенний завод у 1730-х рр. Висновок однозначний: шовківництво було збитковим.

Звичайно, більш продуктивно (за оборотом капіталів та продукції) діяли підприємства, що належали безпосередньо купцям. Однак і вони нерідко залежали від грошей росіян. Так, у 1770-х рр. у межах Старокиївської фортеці власний шовковий «завод» тримав російський купець Р. Смородін⁴⁹.

У 1778 р. вкотре актуалізувалося питання розбудови казенних заводів у Києві. З цією метою було виділено кошти на облаштування технічних і житлових приміщень. Справою опікувалася губернська канцелярія, зокрема через службовця Трофімова⁵⁰. Наступного року вона цікавилася у 2-ї Малоросійської колегії, як розподіляти та куди відправляти готову казенну продукцію⁵¹.

На кінець 1790-х рр. на Слобожанщині в окремих населених пунктах (наприклад, Нова Водолага) налічувалося вже кілька десятків тисяч висаджених тутових дерев [40, С. 222]. Директор місцевого шовкового «заводу» Депарма (Парма) рапортував губернаторові О. Теплому про відправку з м. Валки до Водолаги майстра виробництва з новою партією гусені⁵². Характерно, що

⁴³ Там само. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 7098. Арк. 1.

⁴⁴ Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 15.

⁴⁵ Там само. Ф. 1710. Оп. 1. Спр. 1241. Арк. 25.

⁴⁶ Там само. Спр. 1243. Арк. 38 зв.

⁴⁷ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 1.

⁴⁸ Там само. Ф. 1807. Оп. 1. Спр. 1668. Арк. 59.

⁴⁹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6675. Арк. 58.

⁵⁰ Там само. Спр. 8601/8603. Арк. 1—5; Спр. 8578. Арк. 26.

⁵¹ Там само. Спр. 9984. Арк. 1.

⁵² Там само. Ф. 1958. Оп. 1. Спр. 1025. Арк. 45.

окремі фахівці працювали на місцевих підприємствах майже чверть століття, втрачаючи тут своє здоров'я⁵³. Відомість 1797 р. про кількість робітників на Водолазьких заводах зафіксувала наявність багатьох кадрових спеціалістів⁵⁴. Саме тоді порушувалося чимало питань щодо посилення охорони тутових насаджень, реєстрації майстрів, підмайстрів та учнів, поліпшення технологічних процесів, розробки чітких правил і завдань для наглядачів тощо⁵⁵. До роботи залучали ковалів, теслярів й ін. Діяло спеціалізоване устаткування⁵⁶. Дирекція переймалася пошуком у межах губернії нових місць для закладки тутових плантацій⁵⁷. Примусове виконання робіт на інших шовкових «заводах» чи на громадських об'єктах водолазькими майстрами влада розглядала як незаконне. Для нагляду за порядком сюди відряджалися навіть солдати⁵⁸. Про порівняно високий рівень майстерності місцевих фахівців може свідчити той факт, що вже 1797 р. з Водолаги до Харкова було направлено консультанта із «залізною мотальною шовковичною машиною» для виготовлення аналогу тамтешніми ковалями⁵⁹.

Всі ці урядові заходи не надто поліпшили справи в регіоні, хоч обсяги виробленої продукції періодично дещо зростали. Так, на Водолазькій казенній шовковій мануфактурі було виготовлено в 1789 р. — 32 фунти шовку, в 1790 р. — 41, у 1791 р. — 8, в 1792 р. — 40, у 1793 р. — 60, в 1794 р. — 122, у 1795 р. — 40, в 1796 р. — 15, у 1797 р. — 15 фунтів, а загалом з 1789 до 1800 рр. — трохи більше 11 пудів [40, С. 224]. Як бачимо, амплітуда у масштабах виробництва в окремі роки була доволі значною, що свідчило про нестабільність галузі. Тому імпорту продовжував становити чималий відсоток, а це, безперечно, впливало на розвиток економіки, зокрема товарообмін у регіоні. Так, станом на 1785 р. топографічне видання зафіксувало, що в містах торгуються «сукна, бархат, плис и прочие шелковые иностранные и российские материи, получая привозимые греками и великороссийскими купцами иностранные из за границы, как то Силезии, Гданска, Лейбцига чрез Васильковскую заставу и Нежин по тракту чрез малороссийский город Ромны Полтавскою компаниею, английские из Санктпитебургга, российский из Москвы» [44, С. 78].

Не найкращим чином складалася ситуація й на Лівобережжі, навіть при тому, що тут масово висаджували тутові дерева [45]. Шовк сюди завозили кількома шляхами: із Санкт-Петербурга через Москву; із Кенігсберга через Польщу (шовкові та шерстяні французькі й німецькі товари, як-от тафта, «гродетур», атлас, оксамит, панчохи); із Лейпцига, Гданська, Вроцлава через

⁵³ Там само. Арк. 39, 160.

⁵⁴ Там само. Спр. 61. Арк. 4.

⁵⁵ Там само. Спр. 1025. Арк. 2—4, 9—12 і далі.

⁵⁶ Там само. Арк. 88—93.

⁵⁷ Там само. Арк. 28, 33.

⁵⁸ Там само. Арк. 37; Спр. 51. Арк. 1—9.

⁵⁹ Там само. Спр. 1025. Арк. 213.

Польщу; з Італії через Угорщину й Польщу (греки привозили венеціанські шовкові товари); з різних турецьких областей (Мореї, Македонії), а також Адріанополя [46, С. 477—479].

На місцях же в багатьох повітах, а конкретно у Хорольському, «женской пол в приличных их роду в разных и знатных рукоделиях, как то: блонды, бахрамы, кружева делают, чулки вяжут, золотом, серебром и шелком шьют; все сіе делают единственно для своей надобности и продолжения времени» [45, С. 84]. А, наприклад, у Лубнах торгівля виробами з шовку та інших тканин посідала ледь не перше місце [45, С. 69].

Із найбільш знакових подій у розвитку галузі кінця XVIII ст. слід згадати такі: в 1779 р. в Ніжині засновано шовкову й бавовняну «фабрику»⁶⁰; з метою поліпшення продукції Київська губернська канцелярія надала найкращі зразки на місцеві шовкові «заводи»⁶¹; у 1783 р. на всій території імперії було встановлено типові «фабричні марки» для шовкових тканин⁶²; 1789 р. до Києва у черговий раз приїхав іспанець А. Ріготієр із метою заснування нового підприємства⁶³.

Отже, впродовж XVIII ст. російський уряд використовував українські землі як сировинний придаток, а населення — як дешеvu, а то й дармову робочу силу. Процесами в українському шовківництві здебільшого керували російські можновладці, нерідко військовики, причому з досить поверховими профільними знаннями. Додувалися також іноземні майстри та комерсанти, дуже рідко — місцеві купці. Слід констатувати імпульсивність розвитку галузі з періодичним повторенням фази занепаду. Лише наприкінці століття почало спостерігатися помітне кількісне та якісне позжавлення: деяке збільшення обсягів продукції, зростання професійності, застосування стаціонарних («залізних») мотальних машин тощо. Через те, що основну масу продукції (сирець, готові вироби) необхідно було відправляти до столиці («в казну»), можна з певністю твердити про значну монополізацію українського шовківництва, незацікавленість місцевих жителів у його розвитку. Соціальна еліта задовольняла свої потреби у тканинах головним чином завдяки кустарним промислам або через імпорт, який кількісно та якісно домінував над внутрішнім виробництвом.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Manning C. The story of the Ukraine. New York, 1947.
2. Kononenko K. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations between Ukraine and Russia (1654—1917). Milwaukee; Wisconsin, 1958.
3. Nekrasov G.A. Osnovnye tendencii noveyshey angliyskoy nauki v izuchenii istorii SSSR epokhi feodalizma. Kritika burzhuznykh koncepciy istorii Rossii perioda feodalizma. Moscow, 1962 [in Russian].

⁶⁰ Там само. Ф. 763. Оп. 1. Спр. 538, 593.

⁶¹ Там само. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 9750. Арк. 1—6.

⁶² Там само. Ф. 1947. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 113.

⁶³ Там само. Ф. 193. Оп. 2. Спр. 521. Арк. 1.

- [Некрасов, Г.А. Основные тенденции новейшей английской науки в изучении истории СССР эпохи феодализма. Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма. Москва, 1962].
4. Chirovsky N. Old Ukraine: It's socio-economic history prior to 1781. Madison (N. J.), 1963.
 5. Basarab J. Pereiaslav 1654: A historiographical study. Edmonton, 1982.
 6. Kotliar M.F. Istorychne mynule ukrainskoho narodu i zarubizhni falsyfikatory. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Котляр, М.Ф. Історичне минуле українського народу і зарубіжні фальсифікатори. Київ, 1974. 80 с.]
 7. Pravda istorii protiv falsifikatorov: Kritika burzhuaznykh i burzhuazno-natsionalisticheskikh falsifikatsiy istorii Ukrainy. *Sb. nauch. trudov.* Kiev, 1982 [in Russian].
[Правда истории против фальсификаторов: Критика буржуазных и буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины. *Сб. науч. трудов.* Киев, 1982. 253 с.]
 8. Maiboroda O.M. Krytyka burzhuaznykh kontseptsii etnogenezu ukrainskoho narodu. Kyiv, 1987 [in Ukrainian].
[Майборода О.М. Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу. Київ, 1987. 191 с.]
 9. Melnyk L.H. Vykryttia suchasnykh burzhuazno-natsionalistychnykh falsyfikatsii yednosti pokhodzhennia, spilnoho istorychnoho mynuloho rosiiskoho i ukrainskoho narodiv. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1987. 1: 26-37 [in Ukrainian].
[Мельник Л.Г. Викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій єдності походження, спільного історичного минулого російського і українського народів. *Український історичний журнал.* 1987. № 1. С. 26—37].
 10. Hurzhii O.I. Problemy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy periodu piznoho feodalizmu v burzhuaznii i burzhuazno-natsionalistychnii istoriografii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 1988. 9: 36-44 [in Ukrainian].
[Гуржій О.І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму в буржуазній і буржуазно-націоналістичній історіографії. *Український історичний журнал.* 1988. № 9. С. 36—44].
 11. Nikolaieva T.O., Shcherbii H.S. Narodnyi odiah. Kultura i robut naselennia Ukrainy. Kyiv, 1991. 94-103 [in Ukrainian].
[Ніколаєва Т.О., Щербій Г.С. Народний одяг. Культура і побут населення України. Київ, 1991. С. 94—103].
 12. Ponomarov O.M. Rozvytok kapitalistychnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy 18 st. Lviv, 1971 [in Ukrainian].
[Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971. 184 с.]
 13. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ, 1959].
 14. Aristov N. Promyshlennost drevney Rusi. St. Petersburg, 1866 [in Russian].
[Аристов Н. Промышленность древней Руси. Санкт-Петербург, 1866].
 15. Povest vremennykh let. Ch. I. Moscow; Leningrad, 1950 [in Russian].
[Повесть временных лет. Ч. I. Москва; Ленинград, 1950].
 16. Sydorenko O.F. Ukrainski zemli u mizhnarodnii torhivli (9 — seredyna 17 st.). Kyiv, 1992 [in Ukrainian].

- [Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). Київ, 1992].
17. Letopis po Ipatському spisku. St. Petersburg, 1871 [in Old Slavonic].
[Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург, 1871].
 18. Torhivlia v Ukraini 14 — seredyna 17 st.: Volyn i Naddniprianshchyna. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].
[Торгівля в Україні XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990].
 19. Aleppskiy P. Puteshestvie antiokhiyskogo patriarkha Makariya v Rossiyu v polovine 17 v. Vur. IV. Kn. XI. Moscow, 1899 [in Russian].
[Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. Вып. IV. Кн. XI. Москва, 1899].
 20. Kompan O.S. Mista Ukrainy v druhii polovyni 17 st. Kyiv, 1963 [in Ukrainian].
[Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963].
 21. Rossiyskoe zakonodatelstvo X—XX vv. T. 4: Zakonodatelstvo perioda stanovleniya abolyutizma. Moscow, 1986 [in Russian].
[Российское законодательство X—XX вв. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. Москва, 1986].
 22. Khromov P.A. Ocherki ekonomicheskoy istorii Rossii. Moscow, 1960 [in Russian].
[Хромов П.А. Очерки экономической истории России. Москва, 1960].
 23. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. V. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. V. Санкт-Петербург, 1830].
 24. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. VIII. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. VIII. Санкт-Петербург, 1830].
 25. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. X. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. X. Санкт-Петербург, 1830].
 26. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. XV. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XV. Санкт-Петербург, 1830].
 27. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. VI. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. VI. Санкт-Петербург, 1830].
 28. Pokrovskij M.N. Russkaya istoriya s drevneyshikh vremyon. T. 2. Moscow, 1922 [in Russian].
[Покровский М.Н. Русская история с древнейших времён. Т. 2. Москва, 1922].
 29. Lyubomirov P.G. Ocherki po istorii russkoy promyshlennosti: 17, 18 i nachalo 19 v. Moscow, 1947 [in Russian].
[Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности: XVII, XVIII и начало XIX в. Москва, 1947].
 30. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. T. V. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. V. Санкт-Петербург, 1830].
 31. Lappo-Danilevskij A.S. Russkie promyshlennye i tovgovye kompanii v pervoy polovine 18 st. St. Petersburg, 1899 (Ottisk iz “Zhurnalа ministerstva narodnogo prosveshcheniya”) [in Russian].
[Лаппо-Данилевский А.С. Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII ст. Санкт-Петербург, 1899 (Оттиск из «Журнала министерства народного просвещения»)].

32. Lyubomirov P.G. Shyolkotkackaya promyshlennost v Rossii v sredine 18 v. *Uchyonye zapiski Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta*. 1929. VII (3): 106-136 [in Russian].
[Любомиров П.Г. Шёлкоткацкая промышленность в России в середине XVIII в. *Учёные записки Саратовского государственного университета*. 1929. Т. VII. Вып. 3 (педагогический факультет). С. 106—136].
33. Tugan-Baranovskij M.I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Moscow, 1922 [in Russian].
[Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Москва, 1922].
34. Semyonov A. Izuchenie istoricheskikh svedeniy o rossiyskoy vneshney trgovle i promyshlennosti s poloviny 17 st. po 1858 g. Т. 3. St. Petersburg, 1859 [in Russian].
[Семёнов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 г. Т. 3. Санкт-Петербург, 1859].
35. Khromov P.A. Ocherki ekonomiki feodalizma v Rossii. Moscow, 1957 [in Russian].
[Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. Москва, 1957].
36. Strumilin S.G. Ocherki ekonomicheskoy istorii Rossii. Moscow, 1960 [in Russian].
[Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. Москва, 1960].
37. Markovich Ya. Dnevnye zapiski malorossiyskogo podskarbiya generalnogo. Ch. 1. Moscow, 1859 [in Russian].
[Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального. Ч. 1. Москва, 1859].
38. Hurzhii O.I., Shcherbak V.O. Sotsialno-ekonomichniy rozvytok i administratyvnyi ustrii mista. Istoriiia Kyieva: U 3 t., 4 kn. Т. 2: Kyiv periodu piznoho feodalizmu i kapitalizmu. Kyiv, 1986 [in Ukrainian].
[Гуржий О.І., Щербак В.О. Соціально-економічний розвиток і адміністративний устрій міста. Історія Києва: У 3 т., 4 кн. Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. Київ, 1986].
39. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. Т. XIII. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XIII. Санкт-Петербург, 1830].
40. Slyusarskij A.G. Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny 17—18 vv. Khar'kov, 1964 [in Russian].
[Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964].
41. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini. Ch. 1: Remeslo i manufaktura. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ, 1959].
42. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Izd. 1-e. Т. XIX. St. Petersburg, 1830 [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Изд. 1-е. Т. XIX. Санкт-Петербург, 1830].
43. Simevskij V.I. Ocherki iz istorii pripisnykh krestyan v 18 v. *Russkaya mysl*. 1901. Kn. 6. S. 18 [in Russian].
[Симевский В.И. Очерки из истории приписных крестьян в XVIII в. *Русская мысль*. 1901. Кн. 6. С. 18].
44. Topografichnyi opys Kharkivskoho namisnytstva 1785 r. Opys Kharkivskoho namisnytstva kintsia 18 st. Kyiv, 1991 [in Ukrainian].
[Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. Опис Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991].

45. Opysy Kyivskoho namisnytstva 70—80 rr. 18 st. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Описи Київського намісництва 70—80 рр. XVIII ст. Київ, 1989].
46. Shafonskij A. Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie. Kiev, 1851 [in Russian].
[Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851].

Надійшла / Received 14.02.2023

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

oleksandrgurzij003@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

UKRAINIAN SERICULTURE IN THE CONTEXT OF THE ECONOMIC INTERESTS OF THE RUSSIAN EMPIRE (EIGHTEENTH CENTURY)

The purpose is to characterize the influence of the policy of the Russian imperial government on the development of Ukrainian sericulture in the 18th century. **The research methodology** is based on the principles of impartiality and determinism, with the use of general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, abstraction, and generalization, as well as a problem-chronological approach. **The scientific novelty.** For the first time, the formation and development of national sericulture are analyzed in comparison with similar processes in Russia, and the destructive role of the imperial government in this process is also characterized. **Conclusions.** It has been proven that during the 18th century, regardless of all the (often violent) attempts of the tsar to force Ukrainians to engage in this branch of production massively, the desired results were not achieved: the import of silk continued to dominate over the export, and the quality of exported products remained poor.

Keywords: *sericulture, Ukraine, tsarism, Russian imperial government.*